

הצבר שהשיר את קוציו

תמורות בייצוגי ישראליות בספרי לימוד עברית בעשורים האחרונים

צוקי שי - tzooki@gmail.com

שרה שמעוני - shsarah1@gmail.com

1. פתיחה

ספרי לימוד עברית כשפה זרה למבוגרים, כספרי דעת בכלל, משמשים גם כסוכני תרבות עבור הלומדים באמצעותם (גריס, 2006). הטקסטים המשמשים באולפנים ללימוד העברית מפגישים את הלומדים, עולים או זרים המעוניינים ללמוד עברית, עם דימויים שונים של ישראליות ושל ישראלים. דימויים אלה מהווים ייצוגים משמעותיים של המהויות הללו בשל שיוכם למסגרת הפורמלית של הוראת השפה בתוך מדינת ישראל.

במחקר הנוכחי ביקשנו לאפיין את אופן ייצוג הישראליות בארבעה ספרי לימוד עברית שנכתבו לאולפן למבוגרים, שניים מתחילת שנות התשעים ושניים מהעשור הראשון למילניום הנוכחי. בארבעת הספרים נבחנו כל הטקסטים שיש בהם עיסוק בישראליות ובמה שמסמל אותה, על מנת לבדוק כיצד משקפים הספרים את התמורות שחלו בתפיסת הישראליות במשך שני העשורים האחרונים.

במקביל נבחנו גם תפיסת הידע והידיעה (האפיסטמולוגיה), המאפיינת את הכתוב בספרים במטרה ללמוד אם ובאיזו מידה מוצגים בהם ראייה ביקורתית או מגוון נקודות מבט, או לחלופין אם הם מציגים את הדברים מנקודת מבט אחת המצטיירת כאובייקטיבית.

2. ספרי הלימוד ודרכי ניתוחם

במחקר נבחנו ארבעה ספרי לימוד של היחידה לעברית בבית הספר לתלמידים מחו"ל אוניברסיטה, שבו לומדים לרוב סטודנטים ומלומדים זרים המעוניינים בידעת השפה העברית. הספרים הם **דלת לדלת** (אטינגר ודהאן, תשנ"א), **אגדה של שפה** (כהן, תשנ"ב), **עברית בדל"ת אמות** (אומלינסקי ווייס, תשס"ו) ו**בין השורות** (הומינר ושי, תשע"א). הספרים נכתבו על פי גישת ההוראה של "השפה כמכלול", שהאולפן נוקט, הדוגלת בהוראת עברית בעברית ובלמוד כללי השפה ואוצר המילים מתוך הקשר נתון. בהתאם לכך בנויים ספרי הלימוד משילוב של טקסטים ספרותיים, פואטיים ומדעיים, ותרגילי אוצר מילים ודקדוק הנובעים מן הטקסטים.

לימוד העברית באולפן באוניברסיטה מתחלק לשש רמות לימוד, ומטרתו לשפר את שליטת התלמיד במיומנויות השפה השונות. הספרים שנבחנו במסגרת המחקר מיועדים כולם לרמות הביניים והמתקדמים באולפן (רמות ג-ד), והם כוללים טקסטים ותחביר.

החומר הדקדוקי הנלמד בכל רמה מוגדר ומפורט. הוא מחייב את כותבי הספרים, מאחר שבחינות הסיום בכל סמסטר מבוססות עליו. לעומת זאת אין כל הגדרה מחייבת לגבי סוגי הטקסטים בספר ונושאים, והבחירה נתונה בידי הכותבים.

הנורמה המקובלת ביחידה לעברית היא שעל הספרים לתת תמונה כלשהי של מדינת ישראל ושל החברה הישראלית ולייצג קשת רחבה ככל האפשר של תחומי דעת הקשורים לכך. חשוב לציין כי ספרי הלימוד נכתבים על ידי מורים לעברית המלמדים ביחידה לעברית, וכל ספר חדש חייב לעבור בדיקה של שלושה קוראים לפחות מבין חברי צוות המורים – אלה מעירים ומציעים תיקונים טרם הוצאתו לאור. הבחירה באיזה ספר לימוד להשתמש מבין הספרים שכתבו מורי היחידה, נתונה לכל מורה במסגרת החופש האקדמי.

ארבעת הספרים נבחרו בשל היותם מייצגים שתי תקופות: תחילת שנות התשעים מול העשור הראשון של המילניום הנוכחי, והם מאפשרים השוואה של דימויי הישראליות בשתי התקופות הללו. הספרים נבחרו גם בשל היותם ספרי הלימוד היותר פופולריים בקרב המורים בשנים האחרונות. במחקר נותחו כל הטקסטים בארבעת הספרים הנ"ל העוסקים באופן מובהק בנושאים הקשורים למדינה ולחברה הישראלית.

הטקסטים נותחו תחילה בניתוח תמטי. בדרך ניתוח זו נאספו תמות, רעיונות ונושאים חוזרים, הרלבנטיים להבנת ייצוגי הישראליות, ומוינו לפי קטגוריות, ולאחר מכן זוהו קשרים בין הקטגוריות עד להתהוות סכמות של משמעות (שמעוני, 2009). בנוסף לכך נבחנו דרכי הצגת הנושאים, ההקשרים שבהם הם מוצגים, ומידת הנרחצות בלשון הטקסטים. כלומר באיזו מידה הטקסט מוצג כצודק ו/או עובדתי-אובייקטיבי, או לחלופין מדבר בלשון ביקורתית-פלורליסטית. כל זאת על מנת לזהות את האפיסטמולוגיות ואת המסרים הגלויים והסמויים שבטקסטים. ניתוח הטקסטים נעשה אם כן משני היבטים: תוכן – על מה מדובר בטקסט ואופן – כיצד מוצג התוכן. ברקע התיאורטי שבהמשך ידובר בתמורות שחלו בזהות הישראלית ובשינויים שהתחוללו בעשורים האחרונים בתפיסות הידע והידיעה (האפיסטמולוגיות) בספרי הלימוד. בפרק הממצאים יוצג דיאלוג בין התובנות שעלו מניתוח הספרים לבין ספרות רלבנטית. לבסוף, בפרק הדיון, תסוכם ההשוואה בין צמדי הספרים ויידונו השלכותיה לייצוג התרבות במסגרת הלימודים באולפן.

3. רקע תיאורטי

3.1. תמורות בתפיסת הזהות הישראלית

במחקרי העשור האחרון בולט הניסיון לזקק את משמעות הישראליות ממשמעות היהדות. במחקר בו בחנו הכהן וולף והורנצ'יק (2010) כיצד תופסים יהודים-ישראלים את הישויות של יהודים ושל ישראלים, מצאו החוקרים כי הישות היהודית נקשרת למטען היסטורי ואידיאולוגי ואילו הישות הישראלית נקשרת למישור האישי, החברתי והעכשווי יותר.

מאוטנר, שגיא ושמיר (1998) מציינים כי "הצלחת המדינה" שחררה בהדרגה את מתח המאמץ המשותף, שבו נטלו חלק הקבוצות המרכיבות את החברה הישראלית, והפחיתה מאוד את הצורך להתיך את הזהויות הנפרדות של הקבוצות השונות ולצקת במקומן זהות קבוצתית הומוגנית אחת. כך פחתה גם שליטת המדינה בעיצוב הזהויות של קבוצות אלה. תהליכים אלה גרמו להחלשת זהותם המשותפת של חברי הקבוצה היהודית ולהתעצמות יחסית של הזהויות הנבדלות של קבוצות המשנה המרכיבות אותה.

שגיא ושטרן (2008) טוענים כי בעוד החוויה היהודית מתגלמת בתחושה של כפיפות, המשכיות והכרה בכוח המחייב של העבר, החוויה הישראלית מתגלמת בתחושה של תנועה, שינוי ועיצוב מתמידים. שפירא (2007) טוענת כי הזהות הישראלית היא סינתזה, שאינה שוות משקל, בין הזהות היהודית תלוית התרבות וההיסטוריה לבין זהות תלוית מקום שצוברת משקל ועומק, שכן הזמן פועל לטובתה. זהות זו נמצאת בתהליך של שינוי בתוך חברה שהפכה לחברה מגזרית שבה קיימות ישויות אתניות שונות המתחרות זו בזו על מקומן בזירה הפוליטית, בשוק ההטבות החברתיות ובבולטות התרבותית. גם לדברי אייזנשטדט (2004) במקום טיפוס אחיד או הומוגני של הישראלי כפי שהיה בעבר, מתפתחים והולכים טיפוסים ישראלים מגוונים הרבה יותר המתייחסים לנושאים ולבעיות שונות של החברה הישראלית בדרכים שונות.

אלמוג (2004) מתאר שלושה תהליכים בינלאומיים אשר שינו את התרבות הציונית – קפיטליזם, דמוקרטיה וגלובליזם. הקפיטליזם שבר את הסגירות ואת האתנוצנטריות שאפיינו את החברה הישראלית, הוא יצר הומוגניות תרבותית השוחקת בהדרגה את הייחודיות האופיינית של כל מדינה ומדינה, ובכללן ישראל. התהליך הדמוקרטי, שלא כמו האתוס הציוני, מעמיד את היחיד במרכז וגם הוא משותף למדינות רבות, וכך ככל שמתחזקת הדמוקרטיה בישראל היא הולכת ונעשית דומה למדינות מערביות אחרות. מהפכת האינטרנט, יצרה קהילה גלובלית חדשה אשר בה נמחקים בהדרגה גבולות הלאום ונוצרת תרבות-על פופולארית בינלאומית. בעקבות זאת נחלש תפקידו של המיקום הגיאוגרפי כמגדיר זהות. ההיפתחות של ישראל לעולם והאצת תהליך הגלובליזציה שלה בשנות השמונים והתשעים, הפכו אותה לדומה ולמקושרת יותר למדינות אחרות והפחיתו מייחודיותה התרבותית. אם הזהות הישראלית הישנה התאפיינה בכך שהייתה זהות קולקטיבית, כיום לא ניתן לאפיין זהות ישראלית אחת אלא ריבוי זהויות כחלק מחברה רב תרבותית.

3.2. תמורות בתפיסות הידע והשפעותיהן על החינוך

על פי הגישה החינוכית המסורתית המבוססת על עקרונות הגישה הפוזיטיביסטית, עולם הדעת הינו ברור ומוגדר וקיומו מהווה יסוד לתרבות משותפת לכל המשתייכים אליה. על פי גישה זו המטרה היא להקנות ליחיד "נכסי צאן ברזל" של התרבות שיסייעו לו בתהליכי החברות שלו. תכנון לימודים ברוח זו מאפשר מתן חינוך אחיד לכל חלקי האוכלוסייה, מתעלם משונות ומעוניין בדגם אחד של בוגר המערכת החינוכית. בתוך אוסף העובדות והידע המוצגים כניטרליים ללומדים, נמצאים גם החומרים מהם מורכבת הזהות התרבותית והלאומית. אם בעבר שירתה גישה זו צרכים של חברה מגויסת, היום היא משרתת הגמוניה של קבוצות חברתיות שונות. ספרי לימוד, בהקשר זה, מהווים בבואה לשינויים אידיאולוגיים ומדיניים המתרחשים בחברה, קיימות בהם הנחות גלויות ומובלעות של האידיאולוגיה התרבותית והחברתית שלפיה הם נכתבו. אף על פי שספרי לימוד מוצגים ככלים להוראה של חומר ניטרלי או של ידע לגיטימי, הם מנוצלים לעיתים קרובות ככלים אידיאולוגיים לקידום אמונות מסוימות ולמתן לגיטימציה כוללת של דעות מסוימות וכן לארגון הידע של בתי הספר המעורבים בתהליך אידיאולוגי המשרת קבוצות או מעמדות מסוימים בחברה (Apple & Christian-Smith, 1991).

כאשר חלים בחברה שינויים אידיאולוגיים ומדיניים, משוכתבים ספרי הלימוד כך שיענו על התפיסות והאמונות החדשות. ספרי הלימוד יוצרים מצג שווא של ידע אובייקטיבי, אך למעשה הם מהווים בבואה לידע הלגיטימי שהשכבה השלטת מעוניינת להטמיע בדור לומדיה (זמיר, 2005).

לפיכך, לצד הגישה המסורתית קמו גישות חדשות אלטרנטיביות, בעלות רוח ביקורתית, אשר המשותף להן הוא נטישת תפיסת המציאות האחת והאובייקטיבית של הפוזיטיביזם, והיפתחות לתפיסות מציאות שונות ולמצבי חוסר ודאות הנתונים לפרשנות ולדיאלוג. הגישות הביקורתיות גורסות שיש לבדוק את תפקידו של בית הספר כסוכן תרבות של המשטר ומצדדו בהפחתת מעמדם של טקסטים קנוניים, בצמצום הזיקה בינם לבין תרבות גבוהה ונרטיב לאומי ובהכנסתם להקשר השוואתי ביקורתי. מטרת גישות אלו בסופו של דבר היא להביא לשינוי המבנה המוסדי של החברה ולהשתתפות היחיד בתהליך שינוי המציאות. על פי גישות אלו יש לטפח את היכולת האוריינית של הלומד במרחב הנותן לגיטימציה לריבוי קולות ולבחירות שונות, ולהעניק לו מיומנויות של חקירה, איתור מידע ויכולת ביטוי. רק כך יוכל הלומד לצאת מתוך עולמו אל מרחב הדעת האנושי ולגלות את האפשרויות השונות (נווה ויוגב, 2002).

לדעת שוואב (בתוך: שרמר, 2009) על הלומד להיות משתתף פעיל ולא צרכן סביל של הידע. יש לאפשר לו לחקור, לנתח ולבקר את תכני הלימוד, וכך לחשוף את קולו האישי, את דעותיו, את ערכיו ואת ביקורתו. שרמר (2009) מוסיף שהוראה מתקדמת מציעה ללומדים פעילות שלא הידע הוא תכליתה העיקרית, אלא פיתוח כושר החשיבה של התלמיד וטיפוחו באמצעות המשא ומתן שהמורה מפתח על אודות גופי הידע שהובאו בספר. משימת ההוראה היא לצייד את הלומד בגישה חקרנית דינמית ולא בידיעות מוסמכות, מגובשות וסגורות המובאות בצורה הנותנת להן אופי סופי ומוחלט.

היכולת לעמוד על ההבדלים בין גישות שונות בחומר הנלמד ולהבין את בסיסי אי-ההסכמה והוויכוח שביניהן, מאפשרת ללומד לרכוש מיומנויות של אוריינות ביקורתית. לשם כך על התלמידים להיחשף למספר טקסטים ולא לטקסט יחיד בלבד, כך מתחדדת הרגישות לריבוי של גישות והבנות אפשריות. הוראה מתקדמת מזמינה את התלמידים להגיב לטקסט ורואה בפעילות מסוג זה התמודדות מוגברת עם רעיונות ותרגול החשיבה (שרמר, 2009).

לפי הופמן ושנל (2002) בעשור האחרון מתקיים ניסיון לתת בסיס אידיאולוגי חדש לתכניות הלימודים החדשות. במקום הטפה לאמת אחת, המבוססת על הערכים של הקבוצה השלטת בחברה, על אתוס של אמת מדעית אחת ועל עיקרון הממלכתיות, התכניות החדשות מנסות להציג תפיסת עולם פלורליסטית ורב-תרבותית. למרות זאת, ניסיונות אלה הם מקוטעים, חלקיים ואינם עקביים. לדעתם, מערכת החינוך עדיין מעבירה מסר סמוי של חוסר בהירות, המתבטא במקובעות ובשמרנות של תכניות הלימודים. למרות השינויים בחברה הישראלית וההכרה במציאות של ריבוי התרבויות בחברה, עדיין מובלעים בתכניות הלימודים נרטיבים ציונים-אורתודוקסיים גלויים וסמויים שמנוסחים באופן שאינו מעמיד אותם לביקורת.

ספרי לימוד העברית כשפה זרה, שמשמשים בהם ביחידה לעברית באוניברסיטה ואשר נבדקו לצורך המחקר, לא נכתבו לפי תכנית משרד החינוך ולא אושרו על ידו, אך לפי דברי פודה (2002) גם ספרי לימוד היסטוריה שנכתבו באופן פרטי, הכילו נרטיב דומה לזה שהוצג בספרי הלימוד של

משרד החינוך. לדעתו זוהי הוכחה לכך שמערכת החינוך הלאומית הצליחה להביא להטמעת נרטיב זה גם לכלים לא ממלכתיים של עיצוב התודעה הלאומית. תפיסה זו מחזקת את ההנחה שהסקירה לעיל בעניין ספרי הלימוד ה"ממלכתיים" רלוונטית גם לענייננו. ספרי לימוד עברית כמעבירי מסרים אידיאולוגיים והשינויים שחלו בהם בהקשר זה, לא נבדקו בעבר. מחקר זה מנסה אם כן להאיר נקודות אלה.

4. ממצאים ודיון

4.1. ייצוגי הישראליות בספרים מתחילת שנות התשעים

בחינת הזהות הישראלית כפי שהיא משתקפת בארבעת ספרי הלימוד הנידונים, מלמדת על שינוי מהותי שחל בעשורים האחרונים בהצגת המדינה ובייצוג דמותו של הישראלי. בשני ספרי הלימוד שנכתבו בתחילת שנות התשעים הזהות הישראלית היא הזהות הממלכתית הקולקטיבית. עובדה זו מתיישבת היטב עם המאמץ המדיני העצום, שהחל עוד לפני קום המדינה, לעצב זהות קבוצתית הומוגנית אחת ליהודים בישראל על מנת ליצור חברה מלוכדת. גישה זו באה לידי ביטוי באופן ברור בספר **"דלת לדלת"** (אטינגר ודהאן, 1991). שם הצבר הוא האזרח הישראלי האידיאלי, הוא נאמן למדינה ולערכיה גם במחיר הקרבת הנוחות האישית שלו, הוא אחראי וקשוח, גם אם התעדן והתרכך במשך השנים. דמות הצבר משתלבת באווירה הממלכתית ובאחדות הרעיונית המאפיינות את הטקסטים בספר. אף כי הספר נכתב בתחילת שנות התשעים והשינוי שחל במדיניות כור ההיתוך התרחש כבר בשנות השמונים, נראה כי הערכים שנחשבו בעבר נכסי צאן ברזל הם עדיין הערכים הדומיננטיים בספר. עובדה זו הגיונית לאור העובדה כי יש הרואים בערכים אלה ערכים רלוונטיים ונחוצים גם היום (נווה ויוגב, 2002).

דמות הצבר הנאמן לארצו שבה ומופיעה גם בספר **"אגדה של שפה"** (כהן, תשנ"ב), וגם כאן מודגשים מוטיבים של גבורה ושל הקרבת האיש למען הקולקטיב. יוני נתניהו המתאר את תחושותיו כחיל המגן על המולדת, שוויתר על חיים נוחים באמריקה כדי לחזור ולתרום למדינה ואף נהרג בשירותה, הוא המודל המוערך של הישראלי. המסר הפטריסטי בספר זה מלווה את הקורא, וכמו בספר הקודם, בולט האתוס הישראלי ציוני. ברוח זו, דרור (2004) ואחרים מציינים כי מערכת החינוך ובכללה החינוך למבוגרים לסוגיו, היא אחד הכלים המרכזיים לעידוד הפטריסטיזם הלאומי. בשני הספרים מופיעים ציוני דרך מרכזיים בתולדות הציונות: משפט דרייפוס, העליות לארץ לפני הקמת המדינה ולאחריה, הצעת ועדת פיל ב-1937, ההצבעה באו"ם על הקמת מדינת ישראל (בשני הספרים), הקמת הכנסת הראשונה, משפט אייכמן, הסכם השלום עם מצרים ועוד. מהספרים נעדר כל מימד של ביקורת על המתרחש במדינה אשר מוצגת כדמוקרטיה הדוגלת בערכים הומניים של שוויון וצדק. הופמן (2002) מציין כי היסטוריונים בעבר הזדהו לגמרי עם המפעל הציוני ועם הקמת המדינה, ולכן חששו להציג את המדינה באור ביקורתי שמא יגרמו להחלשתה. מעשי הנהגת היישוב תוארו בעקביות כמוצדקים וכנכונים, וכישלונות של הצד היהודי טושטשו. ולדן (2002) מציינת כי בבתי ספר בארץ הטקסטים שנבחרים לקריאה הם בבואה של החברה וכן כלי להעברת מסרים חינוכיים ולטיפוח נאמנות לאומית. למסקנה דומה הגיעה גם גולדן (2003) לגבי החומר הנלמד באולפנים ללימוד עברית למבוגרים. ברוח זו ניתן להסביר גם את התמונה המתקבלת משני הספרים

הנ"ל, הטקסטים משקפים מדיניות וערכים שנראו באותו זמן ראויים להוות בסיס להצגת המדינה והחברה.

גולדן (2003) מציינת כי במחקרים שנעשו בשנות השמונים באולפנים ללימוד עברית בארץ, התרבות הישראלית נתפסה והועברה באורח אחיד ונחרץ כחלק מאידיאולוגיית כור ההיתוך. בשני ספרי לימוד העברית הנידונים שנכתבו בתחילת שנות התשעים, הידע נמסר כעובדתי, חד-משמעי ואובייקטיבי לגמרי, ואין ניסיון לייצג מגוון דעות ביחס לנושאים בטקסטים. גם במעט המקומות שבהם יש בטקסט התייחסות כלשהי המנוגדת לדעה המרכזית, קיימת בסופו של דבר קביעה ברורה מהי הדעה הנכונה, כלומר מדובר בידע המוצג כאובייקטיבי.

4.2 ייצוגי הישראליות בספרים מן העשור האחרון

שני הספרים שנכתבו בראשית המילניום – בשנים 2006 ו-2011, משקפים מראה שונה של החברה הישראלית ושל הישראלי כאדם. בשני הספרים הזהות הישראלית נתפסת כסובייקטיבית והחברה מיוצגת כפלורליסטית. הספר **"עברית בדל"ת אמות"** עוסק בישראלים ובישראל גם מנקודת מבט ביקורתית והספר **"בין השורות"** מתאפיין בריבוי קולות ובעימותים בין דעות מנוגדות. גם הנושאים שבהם עוסקים קטעי הקריאה בספרים אלה שונים מהנושאים בשני הספרים הקודמים. אין ניסיון להציג לקורא את האתוס הלאומי או את הזיכרון הקולקטיבי, והמדינה אינה במרכז אלא האדם הפרטי, הישגיו, מצוקותיו וזכויותיו.

התמונה העולה משני הספרים משקפת את השינוי שהתרחש בתפיסת הזהות הישראלית. תהליך ההתבגרות וההתפקחות שחוה המדינה בעשורים האחרונים, הפחית את שליטת המדינה בעיצוב הזהות הקולקטיבית של הקבוצות המרכיבות את החברה הישראלית. במקום טיפוס אחיד של הישראלי מתפתחים טיפוסים ישראלים מגוונים. לפי נווה ויוגב (2002) ימי המגויסות והתחושה של חברה במצור פינו את מקומם לשאיפות ולנורמות של חברת שפע פלורליסטית. כך ניתנת לגיטימציה לביקורת על המדינה ולהצגת דרכים אלטרנטיביות לאלו של השלטון. כך נעשה בספר **"עברית בדל"ת אמות"** בטקסט המספר על הקמת פארק התעשייה והמוזיאון הפתוח בכפר ורדים. בעקבות אכזבה וחוסר אמון ביכולת המדינה להביא לצמיחה כלכלית, עולה יזמה חופשית ובלתי תלויה בממשלה ובתמיכתה, ונבנה "דגם חדש של ישראל אפשרית, המקשר בין הייצור והיצירה" (אומלינסקי ווייס, 2006, עמ' 35). ההצלחה כאן היא של האנשים האינדיבידואליים ולא של המדינה, והזהות החדשה שלנו, כפי שמתואר בטקסט, היא הייחודיות של כל אדם המורכבת מחומרי גלם משותפים שמקורם בארץ, באדמה המשותפת.

יזמה פרטית ויצירתיות מאפיינות את הישראלי גם בספר **"בין השורות"**. הדוגמה של המדען הישראלי הדואג לצמצם את הפגיעה בטבע ובבני האדם שנגרמת על ידי הדברה כימית על ידי החלפתה בהדברה ביולוגית, מתוארת כהצלחה מקומית המועילה לחקלאים יהודים וערבים כאחד. הצלחה נוספת עליה מסופר בספר היא של בתי הספר הדמוקרטיים הפרטיים בישראל, המעודדים יצירתיות ויזמה ומתנגדים לדרכו של החינוך הממלכתי בארץ. עם זאת הישראלי נתון גם לביקורת נוקבת. באחד הטקסטים בספר **"עברית בדל"ת אמות"** התחלף הצבר הרגיש, הפטריוט, האחראי והמוסרי, בישראלי "המסתדר" כפי שהוא מכונה שם. זהו אדם שאינו מציית לחוקים ולתקנות

ודורש יחס מיוחד, הוא מרבה להתווכח ומנסה להערים על הרשויות כדי להשיג את מטרותיו. קטע לא מחמיא אחר עוסק באלימות במשפחה בישראל הנמצאת במגמת עלייה ובגישה הסלחנית, כהגדרת הטקסט, של בתי המשפט למקרים אלה. קשה להימנע מהשוואה לטקסט בספר **"דלת לדלת"** (1991), המשבח את משטרת ישראל ואת בתי המשפט על עבודתם היעילה ומציג את האזרח הישראלי כאדם הגון ושומר חוק בדרך כלל. בספר **"עברית בדל"ת אמות"** בולטת ההתמודדות עם המציאות הישראלית על כל צדדיה, הטובים והפחות טובים.

העיר ירושלים, שזכתה לסקירה אוהדת בשפה מרגשת בספר **"אגדה של שפה"** (1992), מוצגת בספר **"עברית בדל"ת אמות"**, בקטע מתוך ספרו של עמוס עוז **"פה ושם בארץ ישראל"**, כעיר מלאת ניגודים ויסודות הנאבקים זה בזה. שירו של יהודה עמיחי **"תיירים"**, המלווה את הטקסט של עוז, מדגיש את חשיבות האדם על פני חשיבות האבנים והמקומות הקדושים בירושלים. שני שירים נוספים של עמיחי המופיעים בפרק זה מתארים את הקיטובים הפוליטיים בירושלים. עוד ראוי לציין כי בשני הספרים האחרונים הקמת המדינה מוזכרת בהקשרים ליברליים ודמוקרטיים ולא בהקשרים ממלכתיים היסטוריים. בספר **"עברית בדל"ת אמות"** קיימת התייחסות בולטת להגדרת חירויות הפרט לאזרחי המדינה ללא הבדל דת גזע ומין, כפי שנכתב במגילת העצמאות. ובספר **"בין השורות"** ההתמקדות היא בהגדרת המדינה כיהודית ודמוקרטית על כל המשתמע מכך.

אם בספרים מראשית שנות התשעים הערכים הדומיננטיים היו אחדות, נאמנות למדינה, או ביטול העצמי למען הקולקטיב וההקרבה למען המדינה, בספרים החדשים הערכים הופכים להיות הגשמה עצמית, יזמה אישית, יצירתיות, עצמאות, חופש בחירה, זכויות הפרט, קבלת השונה, רב-תרבותיות ופתיחות לעולם. דמות הישראלי האוניברסלי העולה מן הספר **"בין השורות"** היא תוצאה של הדמיון הגובר בין ישראל למדינות מערביות אחרות כחלק מתהליכי הדמוקרטיזציה והגלובליזציה בארץ ובעולם. רוב הנושאים העיוניים בספר **"בין השורות"** הם נושאים המעסיקים בני אדם במקומות שונים בעולם ואינם ייחודיים רק לישראל. כך בנושאים כמו חינוך, זוגיות ומשפחה, שימוש באינטרנט, שמירה על הסביבה ועוד, הישראלי מוצג כחלק מן העולם ולא כבעל זהות וערכים שונים.

לפי שרמר (2009), קריאה אינה מסירת ידע בלבד מן המחבר אל הקורא, אלא פעילות המאפשרת מגוון הבנות חלופיות של קוראים שונים. הספר **"בין השורות"** הוא דוגמה ליישום גישה זו בספר לימוד. כפי שנכתב במבוא לספר, אחת המטרות העיקריות בו היא השוואה בין דעות ותפיסות ועידוד דיון וויכוח בכל נושא בדרך המשרתת גם את לימוד השפה ותרגולה. בהתאם לכך כל פרק בספר מכיל טקסטים העוסקים באותו נושא מהיבטים שונים ואף מנוגדים, והלומדים מתבקשים לעמת בין הדעות השונות ולהביע את דעתם. הספר **"עברית בדל"ת אמות"** אמנם לא מציג טקסטים המביעים דעות שונות באותו נושא אך בכמה מקרים יש בטקסט עצמו ויכוח בין שתי עמדות מנוגדות.

דוגמה בולטת להבדל בין הצגת הידע בספרים מראשית התשעים לספרים המאוחרים יותר היא ההתייחסות להמנון **"התקווה"**. בספר **"אגדה של שפה"** (1991) ההמנון מוצג ללומד במסגרת הכרת התרבות הלאומית. לעומת זאת בספר **"עברית בדל"ת אמות"** (2006) ההתייחסות להמנון נעשית במסגרת הטקסט **"הבוהמיין הראשון בארץ ישראל"** (אומלינסקי ווייס, 2006, עמ' 12) העוסק

באישיותו ובחיייו של מחבר ההמנון, ומציג אותם על צדדיהם הטובים והרעים. לאחר קריאת מילות ההמנון נשאלים התלמידים אם לדעתם צריך לשנות את ההמנון כפי שמציעים בארץ מדי פעם. פתיחת הנושא לביקורת ומתן לגיטימציה לדעות שונות מעידים על הגישה השונה.

5. סיכום

מניתוח הטקסטים עלו הבדלים ברורים בין הספרים משתי התקופות. ההבדלים מתייחסים לנושאי הטקסטים, לערכים העולים מן הטקסטים, לאופן הצגת המדינה, לאופן הצגת הישראל ולדרך הצגת הידע בהם. הגישה הממלכתית-פטריוטית בספרים הישנים התחלפה בגישה ביקורתית ובריבוי קולות בספרים החדשים. מרכז הישראליות בספרים הישנים הוא המדינה והקולקטיב בעוד שבספרים החדשים האדם היחיד נמצא במרכז. נושאי הטקסטים השתנו מנושאים המרכיבים את הנרטיב הלאומי ואת הזיכרון הקולקטיבי, לנושאים כלליים יותר ולתחומי עניין המשותפים לבני אדם במקומות רבים בעולם. ערכים כמו אחדות, הקרבה למען המדינה וביטול העצמי למען הקולקטיב שהיו הערכים הדומיננטיים בספרים הישנים, הפכו בספרים החדשים להגשמה עצמית, יזמה פרטית, יצירתיות, חופש בחירה, שמירה על זכויות הפרט, פתיחות לעולם ורב-תרבותיות. נראה כי בין סוף שנות השמונים לעשור הנוכחי הפכו קוציו של הצבר לחיישנים הרגישים לזכויות כמו לחובות ולנעשה בעולם הרחב. אין המדובר עוד בלוחם המקריב עצמו למען הקולקטיב אלא ביום יצירתי העושה למען עצמו וביתו, כאשר לעתים הופכת יצירתיות זו למניפולטיבית, כזו היוצרת חוקים משלה. את מקומה של התמונה החיובית נטולת הביקורת של מדינת ישראל ומוסדותיה בספרים הישנים, תפסה תמונה חדשה מציאותית ומורכבת יותר. שינויים אלה תואמים לחלוטין את השינויים בתודעה ובזהות הקולקטיבית הישראלית ואת המעבר מחברה מגויסת בעלת זהות משותפת לחברה אזרחית פלורליסטית השואפת להידמות לחברות במדינות דמוקרטיות אחרות.

הבדלים בכל הקשור לאופן הצגת המדינה והחברה ניכרים גם בספרי לימוד מודרניים אחרים. לפי חוקרים שונים (הופמן ושנל, 2002; מטיאש, 2002) חלק ניכר מן הספרים כיום מנסים להציג גישה מאוזנת יותר ולהדגיש ערכים אוניברסליים ורב-תרבותיים. גם ספרי ההיסטוריה החדשים מציגים טקסטים המבטאים דעות שונות, והגישה בהם כלפי הסכסוך הישראלי-ערבי מאוזנת יותר (Podeh, 2002; דרור, 2004). שינוי נוסף המתבטא גם הוא בהשוואה בין ספרי לימוד העברית מתחילת שנות התשעים של המאה הקודמת עד העשור הנוכחי, הוא השינוי בתפיסות המציאות והידע. במקום הצגת ידע מגובש וסגור בעל אופי אובייקטיבי הבולטת בשני הספרים הראשונים, הידע בספרים האחרונים מוצג באורח ביקורתי ופלורליסטי.

במחקר עתידי תורחב הבדיקה לספרי לימוד עברית נוספים באוניברסיטה ובאולפנים אחרים לעברית. אמנם המטרה העיקרית בספרי לימוד עברית היא הוראת השפה, אך יש חשיבות גדולה לתוכן הטקסטים ולדרך הצגתם והוראתם מעבר להיותם כלי ללימוד השפה. במקרים רבים זהו המקור העיקרי, בארץ ובחו"ל, שדרכו זוכה התלמיד להכיר את החברה הישראלית וללמוד עליה. יש

להכיר בכך שספרי העברית משמשים כסוכני תרבות והדרך שבה הם מייצגים ומשקפים את התרבות ראויה להתייחסות ולמחשבה.

ביבליוגרפיה

- אומלינסקי, ב' ווייס, י' (תשס"ו). *עברית בדל"ת אמות*. ירושלים: אקדמון.
- אטינגר, ב' ודהאן, ח' (תשנ"א). *דלת לדלת*. ירושלים: אקדמון.
- אייזנשטדט, ש' (2004). *תמורות בחברה הישראלית*. תל אביב: משרד הביטחון.
- אלמוג, ע' (2004). *פרידה משרוליק – שינוי ערכים באליטה הישראלית*. חיפה ואור יהודה: אוני חיפה וזמורה ביתן.
- גולדן, ד' (2003). "עכשיו כמו ישראלים אמתיים, בואו נקום ונשיר": הוראת השפה הלאומית למהגרים רוסים בישראל. *מגמות*, מב(3), 388-411.
- גריס, ז' (2002). *הספר כסוכן תרבות בשנים ת"ס-תר"ס (1700-1900)*, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- דרור, י' (2004). מערכת החינוך כסוכנת הפטריטיזם היהודי במדינת ישראל: מ"ציונות חלוצית" ל"ישראליות מאוונת". בתוך א' בן עמוס וד' בר טל (עורכים), *פטריטיזם – אוהבים אותך מולדת* (עמ' 137-166). תל אביב: דיונון.
- הומינר, ג' ושי, צ' (2011). *בין השורות*. ירושלים: אקדמון.
- הופמן, ע' (2002). בין היסטוריה לאומית להיסטוריה כללית. בתוך ע' הופמן וי' שנל (עורכים), *ערכים ומטרות בתוכניות הלימודים בישראל* (עמ' 131-162). אבן יהודה: רכס.
- הופמן, ע' ושנל, י' (2002). תכניות לימודים ושינוי חברתי. בתוך ע' הופמן וי' שנל (עורכים), *ערכים ומטרות בתוכניות הלימודים בישראל* (עמ' 327-332). אבן יהודה: רכס.
- הכהן וולף, ח' והורנצ'יק ג' (2010). התפיסה של יהודים ישראלים את הישותיות של "יהודים" ושל "ישראלים". *מגמות*, מז(2), 277-300.
- ולדן, צ' (2002). אילוף וביות – תכניות הלימודים בכיתות א' וב' מאז קום המדינה. בתוך ע' הופמן וי' שנל (עורכים), *ערכים ומטרות בתוכניות הלימודים בישראל* (עמ' 33-73). אבן יהודה: רכס.
- זמיר, ש' (2005). זמנים חדשים, ספרים חדשים. *פנים*, 31, 53-61.
- כהן, מ' (תשנ"ב). *אגדה של שפה*. ירושלים: אקדמון.
- מאוטר, מ', שגיא, א' ושמיר, ר' (1998). הרהורים על רב תרבותיות בישראל. בתוך מ' מאוטר, א' שגיא, ר' שמיר (עורכים), *רב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית* (עמ' 67-76). תל אביב: רמות.
- מטיאש, י' (תשס"ב). תכנון לימודים בישראל. *הלכה למעשה בתכנון לימודים*, 17, 5-26.
- נווה, א' ויוגב, א' (2002). *היסטוריות לקראת דיאלוג עם האתמול*. תל אביב: בבל.
- שגיא, א' ושטרן, י' (2008). יהדות ישראלית. בתוך ד' אוחנה (עורך), *לא כנענים, לא צלבנים: מקורות המיתולוגיה הישראלית* (עמ' 9). ירושלים: כתר.

- שמעוני, ש' (2009). ניתוח שיח בגישת התיאוריה המעוגנת בשדה. בתוך ע' קופפרברג (עורכת), *חקר הטקסט והשיח - ראשומון של שיטות מחקר* (עמ' 20-65). באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון.
- שפירא, א' (2007). *יהודים ציונים ומה שביניהם*. תל אביב: עם עובד.
- שרמר, ע' (2009). ספרי הלימוד – החמצות ותיקון. *הלכה למעשה בתכנון לימודים*, 20, 127–175.
- Apple, W.M., & Christian-Smith, K.L. (1991). *The politics of the textbook*. NY: Routledg.
- Podeh, E. (2002). *The Arab-Israeli conflict in Israeli history textbooks, 1948-2000*. Westport: Bergin & Gravey.